

Mait Talts: „Võib vist liialdamata väita, et igal riigirahval Läänemere ääres on oma setod, st mõni säärane põlisrahvakild, kes millegi olulise poolest põhirahvast erineb.”

Põlisvähemuskuultuuride mediamaastikult

M a i t T a l t s

Rahvusvaheline Ülikool Audentes

Mida enam märkame põlistest subetnostest rahvakilde enda ümber, mida rohkem neile tähelepanu pöörame ja nende vajadustega arvestame, seda tervemad oleme me ise ning seda tugevam on meie enda identiteet.

Mõne aasta eest õnnestus siinkirjutajal läbi viia Eesti setosid ühendava väljaande – tollal kuukirjana ilmuva aja-lehe Setomaa – uuring. Selle käigus paluti mul hankida natuke võrdlusmaterjali ka teiste analoogilise saatusega rahvakildude meedia olukorra kohta. Otsustasin võtta ülesannet veidi laiemalt ning käia linnulennul läbi peaaegu kõik Läänemere ümbruskonna riigid, eelkõige muidugi lähinaabrid Läti, Leedu ja Poola, mille etniliste rahvusvähemuste areng on lähiajaloo läbinud enam-vähem samu faase. Ülevaade kujunes isegi loodetust huvitavamaks, eriti kui pidada silmas asjaolu, kui sageli me n-ö *mainstream*-eestlastena üldse mõtleme säärase rahvakildude peale, nagu seda on latgalid, kašuubid, karaiimid ning näiteks kas või Rootsi metsasoomlased. Juba linnulennulisest ülevaatest kujunes huvitav materjal, mida saaksid kasutada muuhulgas ajaloo ja meediaõpetuse õpetajad, aga ka kõik teised, kes soovivad laiendada silmaringi etniliste põlisrahvusvähemuste küsimuses.

Igal rahval omad setod

Võib vist liialdamata väita, et igal riigirahval Läänemere ääres on oma setod, st mõni säärane põline rahvakild, kes millegi olulise poolest põhirahvast erineb. Sageli asuvad säärase rahvarühmade ajaloolised asualad kultuuride kokupuutealal ning enamasti on nad püüdnud etno-kultuurilist omapära alal hoida. Oma arengus asuvad nad kusagil uueaegse selge poliitilise ambitsiooniga rahvuse ja kultuurilise eripäraga rahluse sisese rühma piirimail, mistõttu on nende kirjeldamisel kasutusele võetud subetnose mõiste (mida on mõnikord nimetatud ka subnatsiooniks (Liivak 1995)). Selge eneseidentifikatsiooni alged (erinevuste tunnetamine põhirahvast) on säärastel rahvakildudel olemas, kuid sageli on problemaatiline nende määratlemine omaette selgepiirilise rahvusrühmana just väljastpoolt vaadates. Sageli räägitakse lihtsalt regionaalsetest kultuurierinevustest ning käsitletakse seesuguseid rühmi põhi- või

titulaarrahvuse teatava eripäraga regionaalsete osadena, kes kõnelevad lihtsalt piirkondlikke keeli (dialekte), olema omaette rahvas (Kama 2005). Ise need rahvakillud säärase määratlusega enamasti ei rahuldu, vaid peavad end rühmaks, mis on vähemalt mingil oma arengufaasil asunud iseseisva etnogeneesi teele. Rahvust peakski subetnosest eristama võime organiseeruda poliitiliselt ning seejuures on just võimalus end omaenda kirjakeeles väljendada (omakeelse meedia vahendusel) äärmiselt oluline (Reinson 2004, 9). Teinekord räägitakse ka protoetnostest, viidates asjaolule, et mõnest säärasest rahvakillust võib või oleks võinud kujuneda omaette etnos, sest võimalik ja vägagi tõenäoline on („tagasi”)assimileerumine põhirahvusse. Eelmainitud põhjustel on omakeelse meedia olemasolu kujunenud sageli lausa poliitiliseks küsimuseks.

Kõige parema võimaluse setode (ja tegelikult ka võrokeste) omameedia arengu praeguse faasi mõistmiseks annab just võrdlus teiste sarnase lähiajaloo ja naaberregioonide (ehk Baltimaade ja Poola) põliste vähemuskultuuride olukorraga. Setode staatust riigi regionaalkultuurilises kontekstis on sageli võrreldud latgali kultuuriga Läti Vabariigis või kašuubidega Poolas, kes erinevad keeleliselt enamasti vähesel, ajaloolise kujunemise poolest juba olulisel määral riigi põhirahvusest. See on toonud kaasa tugeva endogeense identiteeditunde, mida riigi põhirahvas enamasti täiel määral aktsepteerida ei soovi, viidates erinevuste tagasihoidlikule väljendatusele. Seesugust nähtust on hakatud nimetama ka „väikeste erinevuste nartsissismiks” (Piho 2003, 125), sest reeglina on kõige olulisema kultuurimarkeri (keeles) erinevused tõepoolest suhteliselt minimaalsed. Vaid mõned üksikud lähiregiooni rahvad (nagu liivlased Lätis ja karaiimid Leedus) erinevad ka keeleliselt riigi põhirahvusest sedavõrd oluliselt, et see pole enam probleemiks, kuid kahjuks on nende puhul tegemist ilmselt juba kaduvate rahvakildudega. Oma ajakirjanduse olemasolu on aga huvitaval kombel kõigi seesuguste protorahvaste elujõulisuse üks olulisemaid indikaatoreid.

Baltikumi ja Poola etnilis-kultuurilised vähemused

Latgalid

Nii nagu Eesti-Vene piirilal elavatele setodele, on ka latgalitele iseloomulik tugev rahvusrühmasisene identiteeditunne, riigi põhikeelest ja selle olulisematest murretest mõnevõrra erinev dialekt (milles muide ka eesti Õ-ga sarnanev täht Y, mis puudub teatavasti läti keeles), kuid selgelt eristuv teistsuguse ajaloolis-religioosse taustaga omapärane kultuur. Latgalite puhul on see seotud katoliikliku taustaga. Läti praeguste seaduste (keeleseaduse uue redaktsiooni, mis võeti vastu 2001) kohaselt on latgali keelele (või dialektile) Lätis tagatud kirjakeele (*literary language*) staa-

tus võrdselt läti keelega, kuigi pole üheselt selge, mida see tähendab. Puudub ka ühine arusaam küsimuses, kas Latgale (latgali keeles Latgola) kohanimed peaksid olema kaks- või ükskeelsed. Väidetavalt on Lätis latgali keele tunnustamist iseseisvaks keeleks takistanud kartus, et juhu kui vähemalt 150 000 kõnelejaga latgali keel „eraldatakse” läti keele kõnelejate üldarvust, võib venekeelsest valdavalt hilismigrantidest pärinevast elanikkonnast saada Läti suurim keelerühm (vt <http://www.geocities.com/latgalian>). Seetõttu iseloomustavad Latgale aktivistid Läti praegust ametlikku keelepoliitikat kõike muu kui latgali keelt soosivana (Lyons 2003), kuigi mõningast positiivset arengut on viimasel ajal taas näha.

Igal juhul on praegu latgalite ainus perioodiliselt ilmuv tervenisti omakeelne (tegelikult küll jätk-)väljaanne üksnes kalender „Tavu zēmes kalendars”. Varasematel aastatel ilmunud latgalikeelne Graidis on ilmumise lõpetanud, viited selle väljaande koduleheküljele olid veel hiljuti enamikul Latgalega seotud kodulehekülgedel. Latgalikeelseid materjale (kõrvuti läti- ja venekeelsetega) avaldatakse praegu ka Daugavpilsis ilmuvas ajakirjas Latgale. Regulaarselt (tavaliselt kord kuus) avaldavad latgalikeelse lehekülje maakonnaajaleht Rezeknes Vestis, veel mõned lehed, nagu Vieteja Avize, Latgales Laiks, Novadnieks, ning aegajalt on latgalikeelseid materjale suuremas mahus ka ebaregulaarselt ilmuvas religioosses ajakirjas Katolu Dzeive (Inese Paklone, Valdis Muktupavelsi ja Harijs Bernansi andmetel). Latgalikeelse trükitud perioodika parimad aastad jäävad üllatuslikult hoopis Teise maailmasõja ning osalt isegi sõjajärgsesse aega. Nii näiteks ilmus 1943. a kohalik ajaleht Latgolas Bolss koguni tiraažiga 30 000. Mitu latgalikeelset perioodikaväljaannet, mille taga on noored latgali kultuuriaktivistid, ilmub nüüd üksnes Interneti-versioonina nagu Latgalīšu Kultūrys Gazeta (<http://LaKuGa.lv>).

Latgalikeelse elektroonilise meediaga on olukord siiski veidi parem. Aastatel 1991–2000 edastasid kaks kohalikku telejaama latgalikeelseid saateid ning samal ajal edastas lühemat aega iga nädal latgalikeelset programmi ka Läti riigiteleviiooni esimene programm. Lisaks tegi kuni oma tegevuse lõpetamiseni 2004. aastal latgalikeelseid saateid Raadio Vaba Euroopa lätikeelsete saadete toimetuse. Pärast paariaastast vaikust alustas 2006. a tegevust uus Latgali Raadio (Latgolys Radeja, <http://www.lrv.lv>), mille eestvedaja on varem Raadio Vaba Euroopas latgalikeelseid saateid teinud aktivist Valdis Labinskis.

Liivlased

Latgalid ise on olukorda oma keele ja rahvuse tunnustamisel võrrelnud ametliku tunnustusega, mis on saanud osaks Läti Vabariigi teisele põlisrahvusvähemusele – liivlastele. Väga väikesearvulise ja tegelikult hääbuva rahvusena pole liivlaste puhul tekkinud kunagi ohtu, et nende väljarebi-

mine Läti „rahvuskehandist“ võiks kahjustada lätlaste positsioone oma ajaloolisel kodumaal. Seetõttu pole liivlaste tunnistamine rahvusvähemuseks olnud probleem. Liivlaste hiline „kultuuriline taassünd“ 1990. aastatel oli siiski valdavalt seotud üksikute aktiivsete oma liivi juured avastanud või teadvustanud noorte kultuuritegelaste (Valt Ernštreit, Julgi Stalte, Kaspars Kaulinš jt) tegevusega. Tegemist oli pigem „safariseerunud kultuuriga“, millel puudub kahjuks laiem sotsiaalne kandepind ning mis seetõttu pole, hoolimata liivi kultuuriaktivistide väga motiveeritud ja kohati kangelaslikest jõupingutustest, ikkagi enam elujõuline. Seetõttu on ka mitu liivikeelsetena alustanud ajakirjandusväljaannet ajapikku muutunud lätikeelseks.

Omakeelse ajakirjandusliku väljaandena alustati 1992. aastal Valt Ernštreidi eestvõttel ajalehe Livli väljaandmist esialgu 8-leheküljese ja irregulaarsena. See väljaanne pidi jätkama samanimelise lehe 1930. aastatel loodud traditsiooni. Tookordset lehte anti välja osalt Soome üliõpilasseltside toel (Blumberg 2001). Kuid juba 1993. aastal hakkas leht üle minema läti keelele ja ilmub 1997. aastast täielikult lätikeelsena. Teine Valt Ernštreidi eestvõttel ellukutsutud liivikeelne ajakirjandusväljaanne – ajakiri Ōva, mis hakkas ilmuma 1994. aastal, on ilmumise hoopiski lõpetanud (Vääri 2005, 122). Liivi keele praeguste kõnelejate arvu on hinnatud vaid 15–20 inimesele (Ernstreit 2000, 132).

Väikeleedulased (*lietuvinkai*) ja Poola leedulased

Isegi Leedus pööratakse üsna vähe tähelepanu ühele seal ajalooliselt väljakujunenud, kuid kultuuriliselt suurleedulastega assimileerunud vähemusele, nimelt Klaipeda maakonnas elavatele nn väikeleedulastele (leedu keeles *lietuvinkai*). Väikeleedulaste erinevusel Leedu põhirahvusest on üksnes ajaloolis-kultuurilised põhjused ning keelelisi erinevusi peaaegu ei eksisteeri. Pigem on tegemist väikese entusiastide rühma katsega hoida alal juba hääbuvat identiteeti, millel ongi peamiselt vaid ajaloolised juured. Väikeleedulaste puhul on oluline rõhutada asjaolu, et Klaipeda ja selle ümbruskond (millele tuleks lisada leedulaste kunagine Königsbergini ulatunud ajalooline asuala) pole enne 1923. aastat kunagi kuulunud Leedule ega ka teistele riikidele, mis on eri aegadel annekteerinud Páris-Leedu territooriumi. Kõige olulisem – erinevalt katoliiklastest suurleedulastest on selle ala elanikud olnud sajandeid luterlased. Samas on just see ala (ehk Väike-Leedu, *Mažoji Lietuva*) mänginud väga olulist rolli leedukeelse kirjakuultuuri tekkes ja Leedu kirjanduse varases arengus. Siin trükiti esimene leedukeelne raamat (Martynas Mažvydas katekismus) ja tegutses leedu kirjanduse klassik Krištonas Donelaitis.

Väike-Leedu identiteeti alal hoida üritavaid inimesi ühendab eelkõige Klaipedas tegutsev ühing Mažoji Lietu-

va. Oma meediaväljaannet neil pole, kuid kord nädalas eraldas Klaipeda päevaleht Klaipeda ühingule lehekülje omaette pealkirja „Gildija“ alla. Nüüdseks on see erilehekülj aga kahjuks lõpetanud ilmumise. Oma infoleht on ka Kanadas tegutseval väikeleedulaste ühendusel, kelle olulisim saavutus on „Väike-Leedu entsüklopeedia“ väljaandmine. Lisaks ilmub ebaregulaarselt väikeleedulastele pühendatud lehekülj (pealkirja „Mažoji Lietuva“ all) ka Leedu mainekas ajalookultuuri ajakirjas Voruta. Sellel väljaandel on ka oma Interneti-lehekülj (http://www.mazoji_lietuva.lt). Rühm Väike-Leedu entusiastide annab välja ebaregulaarselt ilmuvat väikelehte Donelaičio žeme ning väikeleedulaste ajaloole ja kultuurile pühendatud materjale ilmub lisaks sellele Klaipeda maakonna (*apskritis*) lehes Banga ning teisteski kohalikes, eelkõige Šilute rajooni lehtedes. Šilutes ilmub ka Väike-Leedu ajaloole pühendatud Interneti-leht Šilainis sodas (<http://www.silaine.lt>), mis on kohaliku rajoonilehe Šilokarčema eriprojekt.

Ka Poola leedulastest teatakse Eestis üsna vähe. Kirde-Poolas (Seini kõrgustikul ja Augustowi lähedal) elab põliselt ja üsna kompaktselt väike leedulaskond, kellel on oma regulaarselt (kaks korda kuus) ilmuv leedukeelne kultuuriajakiri Aušra (kodulehekülj <http://www.ausra.pl>).

Karaiimid

Leedu Vabariigis elab juba rohkem kui 600 aastat türkitari päritolu karaiimide (algsest krimmitatarlaste ehk türklaste-kõptšakide) väike asurkond, mis on aja jooksul küllaltki hästi integreerunud Leedu ühiskonda. Neid eristab riigi põhielanikkonnast nii oma (hoopis teise keelkonda kuuluv) keel, kultuur kui ka usk (judaismi eri vorm, mis eristab neid ka islamiusulistest leedu tatarlastest). Praegu puuduvad karaiimidel omakeelne meedia ja ajakirjandusväljaanded, pole ka leedu keeles väljaantavaid karaiimidele suunatud väljaandeid. Varasematel aegadel on siiski ilmunud mõned vene (Karaimskoje slovo, 1913–1914 ja 1946–1947), poola (Mysl Karaimska, 1924–1939; Przyjacel Karaimow, 1930) ning ka karaiimikeelsed perioodilised väljaanded (Onarmach, 1934, 1938–1939; Dostu Karajny, 1932; 1934; Karaj avazy, 1931; vt http://daugenis.mch.mii.lt/karaimai/literature_2.htm), viimased ilmusid enamasti ebaregulaarselt. 1997. aastal, mil möödus 600 aastat karaiimide Leedu elama asumisest suurvürst Vytautas Suure kutsel, tähistati seda tähtpäeva mõne omakeelse raamatu (eelkõige palveraamatute), aga ka omakeelse luuleantoloogia ning ajalooliste uurimuste ilmumisega, kuid see oli tookord ka praktiliselt kõik.

Oma meediaväljaande või -kanali puudumise peamine põhjus on karaiimide väga väike arv (eelmise sajandi lõpul identifitseeris end Leedus karaiimina 257 inimest). Karaiimi päritolu Leedu diplomaadi (ka Tallinnas suursaadikuks

olnud) Halina Kobeckaite sõnul on põhjuseks olnud ka see, et karaiimid on saanud seni alati võimaluse lahendada oma probleeme leedukeelse ajakirjanduse kaudu.

Kašuubid

Poolas (Gdanskist lõunas ja edelas ning Hela poolsaarel Lääne-Poolas) elab Eestis üsna vähe tuntud rahvakild kašuubid, keda peetakse poolakatest erinevaks lääneslaavi rahvaks just eelkõige tänu tugevale saksa keele ja kultuuri (luterlus) mõjule nende ajaloolisel asualal Poola Pomorzses. Nii nagu latgalite puhul, on ka kašuubide keele staatus (kas omaette keele või poola keele ühe dialektina) olnud pikemat aega vaidluste objekt. Kašuubide rahvaarvuks pakutakse tavaliselt 200 000 – 300 000 inimest, kuigi Poola viimase rahvaloenduse andmeil (2002) määratlesid end kašuubina kõigest 5100 inimest (rahvahääletus välistas võimaluse määratleda end mitme rahvuse või etnilise rühma liikmena üheaegselt), samal ajal kui kašuubi keelt pidas emakeeleks 51 000 inimest (vt <http://www.nationmaster.com/encyclopedia/Kashubians>). Seetõttu on ilmne, et paljud kašuubid, kes peavad end poolakaks, on suutnud säilitada igapäevaelus oma keele ja kultuuri eripära ning kannavad endas kahekordset identiteeti, mille puhul kašuubi etnilisse rühma kuulumine ei välista põhimõtteliselt poolakas olemist. Võimalik, et seejuures on omakeelse tähtsusega praktilise keelekasutuse säilimise seisukohalt olnud ajakirjanduse olemasolu isegi määrava tähtsusega. Küllaltki sageli on poolakad kašuube pidanud lihtsalt saksastunud poolakateks (Mölder 2002, 25)

Praegugi ilmub kašuubi keeles omakeelseid väljaandeid, näiteks kuukiri Kaszëbskô Odroda (kodulehekülj <http://odroda.zk-p.pl>) või poolakeelse maakonnaajalehe Glos Pomorza kaasandena ilmuv kašuubikeelne lisa Glos Kasëb. Kašuubikeelsena ilmuvad ka kuukirjad Pomerania ja ZYMK. Lisaks avaldavad kašuubi kultuuriga seotud materjali sageli mitmed poolakeelsed ajalehed, nagu Gazeta Kartuska ja Kurier Bytowski. Suur hulk inforessurse on koondatud kašuubi kultuurimaterjalide portaalidesse <http://www.kaszubi.pl>, NaszeKazuby (<http://www.NaszeKaszuby.pl>) ja Kaszubia.com (<http://www.kaszubia.com>), mis sisaldavad muuhulgas eelmainitud perioodikaväljaannete Interneti-versioonide kodulehekülgi. Enamik materjalidest on Internetis üksnes kašuubi ja poola (harvem ka saksa) keeles. Lisaks eelmainitule tegutseb kašuubikeelne raadiojaam, mille kodulehekülj Internetis asub aadressil <http://www.radiokaszebe.pl>.

Nagu nägime, on etniliste põlisvähemuskultuuride ajalooline saatus Läänemere lähiregionis olnud oma arengult kaunis sarnane, mõned nendest (nagu liivlased Lätis või karaiimid Leedus) on paraku kadumas, teised, nagu setod, võrokesed või kašuubid, elavad ilmselt üle uut kul-

tuurilist tõusu. Oma ajakirjandusväljaannete ja -kanalite olemasolu on olnud üllatavalt oluline kogu rahvakildu harrava rahvustunde tekkeks.

Hea näide sellest, kuidas põlised rahvakillud on suutnud globaalsele kultuurilisele tasalülitamisele vastu panna, on Interneti pakutud võimaluste kasutamine kommunikatsiooniks. Eriti puudutab see muidugi raadiot, mille levikule pakub Internet tõesti uusi tänuväärseid võimalusi. Samas on Interneti-väljaanded, etnokultuurilised suhtlusfoorumid ja meililistid ikkagi koht, milles tugevdatakse juba olemasolevat identiteeti rahvusrühma „sees” – nende seas, kes end juba konkreetse rahvusrühmaga seostavad. Kuid kindlasti on veelgi olulisem anda endast teada ka väljapoole – n-ö *mainstream*-kultuurile. Selle jaoks on aga ilmselt vajalik ka paberväljaannete olemasolu, mis juhuslikultki kellegi kätte sattudes võiksid huvi tekitada ka väljaspool „omade” ringi. Kuid üks on selge: identiteediküsimusi, millel on sügavad ajaloolised juured ja mis on õppinud ära kasutama tänapäeva kommunikatsiooni eripärasid ja võimalusi enda järjest jõulisemaks „nähtavaks tegemiseks”, nii kergesti „kalevi alla” lükata enam ei saa. Mida enam märkame sääraseid põlistest subetnostest rahvakilde enda ümber, mida rohkem neile tähelepanu pöörame, nende vajadustega arvestame, seda tervemad oleme me ise ning seda tugevam, vastupidiselt mõnele arvamusele, on ka meie endi identiteet.

Kirjandus

- Blumberg, R. B.** (2001) Liivi - liiviläisten ja suomalaisen yhteishanke 1930-luvulla eli nuoruuden naivismi ja mitä siitä seurasi. *Ödangumeresoomõ ütistüseq*. Võro: Võro Instituut, 28–37. Võro Instituudi toimindusõq, 11.
- Ernstreit, V.** (2000) Liivi keel. Tutkielmia vähemmistökielistä Jäämereltä Liivinrantaan. Oulu: Oulun Yliopisto, 132–135. Suomen ja saamen kielen jalogopedian laitoksen julkaisuja.
- Kama, K.** (2005) Võro asi. *Vikerkaar*, 7/8, 115–123.
- Liivak, S.** (1995) Kiirpilk naabrite kirjamurdele. *Postimees*, 9. november, 15.
- Lyons, Michael J.** (2003) Forgetting Latgalian. *City Paper the Baltic States*, 53 (juuli/avg), 16.
- Mölder, A.** (2002) Kaszëbë. *Horisont*, 2, 24–28.
- Piho, M.** (2003) Setud – Eesti sümbol? *Aeg ja lugu. Esseid Eesti kultuuriloost*. Tallinn: Ajaloo Instituut, 120–128. Scripta ethnologica, 5.
- Reinson, A.** (2004) *Identiteedikonfliktid noorte setude seas*. Bakalaureusetöö. Tartu: TÜ ajakirjanduse ja kommunikatsiooni osakond, 35.
- Vääri, E.** (2005) Liivi kiri ja kirjakeel. *Raamat on... IV. Eesti bibliofiilia ja raamatuajaloo almanahh*. 4. köide. Tallinn: Tallinna Bibliofiilide Klubi, 111–126.